

JOSEF ŠVANCARA

ANTICIPACE „MENTÁLNÍ REPREZENTACE“ V PRACÍCH BRNĚNSKÉ PSYCHOLOGICKÉ ŠKOLY*

Mentální reprezentace patří v naší současné teoretické i užitě psychologii k závažným konstruktům a koncepcím (srov. Sedláková, 1992, Švancara, Vašina, Kostroň, 1991 ad.). Sledujeme-li americké publikace z posledních dvou desetiletí, můžeme zde postrádat návaznost na klasická zkoumání představ, na Bühlerovo (1925) pojetí procesů komunikace směřující od symptomů, přes signály k reprezentaci, a na další práce evropských autorů. V tomto příspěvku bereme v úvahu čtyři základní významy mentální reprezentace:

- (1) představa v nejširším významu, tzn. mentální stav s kognitivním obsahem,
- (2) představa v užším významu, tzn. mentální stav, který reprodukuje dřívější mentální stav nebo se k němu vztahuje,
- (3) zobrazení formou obrazů, symbolů, znaků, podržující strukturu,
- (4) zastoupení.

Téma, které jsme zvolili pro naše slavnostní sympozium* vychází z přesvědčení, že ve zkoumání *představ*, které se rozvinulo v Psychologickém ústavu filozofické fakulty Masarykovy univerzity, a které bezpochyby patří k profilujícímu přínosu prací prof. Mihajlo Rostohara, členů ústavu i mimofakultních spolupracovníků, jsou nosné nápovědi pro pojetí mentální reprezentace v současné kognitivní psychologii. Ve svém příspěvku se pokusím odpovědět na tři hlavní otázky:

1. O která teoretická východiska se opíralo empirické zkoumání představ autorů soustředěných kolem brněnského Psychologického ústavu a časopisu „Psychologie“? Lze označit nějaké specifikum v pojetí představy u autorů brněnské školy?

2. Jaký ohlas měly výsledky prací z tohoto okruhu doma a v zahraničí?

* Předneseno na sympoziu v rámci oslav 75. výročí založení Masarykovy univerzity v Brně 9.12.1994.

3. Které z výsledků a závěrů těchto výzkumů jsou udržitelné a podnětné také pro současné koncepte mentální reprezentace?

V panoramatickém nadhledu nacházíme představy na složité křižovatce cest od vnímání k myšlení, od vědomí k podvědomí či nevědomí, od minulosti k budoucnosti, od přítomnosti k minulosti, od reality ke snu, od reprodukce k produkci, od konkrétních pojmů k abstraktním a prolínají všechny složky struktury kognitivních procesů. Nahlédneme-li do historie filozofické i empirické psychologie, vidíme, že představy patří ke kategorii jevů a procesů v některé etapě k velmi slibným a propracovávaným otázkám, v jiné etapě zase k tématům opuštěným, ba vyobcovaných z vědecké psychologie, a v následné opět k rehabilitovaným, přetaveným v různých teoriích, a rafinovaně zakomponovaných do instrumentária speciálních laboratorních, diagnostických i terapeutických metod. V retrospektivě bychom mohli sledovat klasická zkoumání představ v asocianismu 19.století a - pokračující dále nazpět - dospěli bychom až k Johnu Lockovi, který údajně jako první hovořil o „asociaci představ“. V historické perspektivě pak vidíme, že na prahu 20.století se představy, opuštěné Wundtovou školou experimentální psychologie, dostávají opět do centra pozornosti při výstavbě nejméně čtyř relativně vyhraněných odlišných systémů:

(1) v psychoanalytickém zkoumání „potlačených představ“, (2) v pojetí „nenázorného myšlení“ würzburgské školy, (3) v celostní a tvarové psychologii, (4) v teorii a modelech mentální reprezentace, jak byly rozpracovány v kognitivní psychologii. I když brněnští psychologové meziválečného období rozvíjeli koncepte celostní a tvarové psychologie (zejména Rostohar a Kratina), najdeme v jejich pracích při srovnání s lipskou školou - k níž měli nejbližší - mnoho osobitého.

Na otázku vývoje představ na základě vnímání barevných kvalit se soustředil M. Rostohar již během svého působení v Praze. Je to patrné v řadě článků uveřejněných v Biologických listech a Lékařských rozhledech v r. 1914. Po jeho příchodu na Masarykovu univerzitu v r. 1924 podřazuje téma „vývoj představ“ ve svém badatelském zaměření jako jeden z klíčových problémů. Krystalizace jeho pojetí vývoje představ je patrná ve sdělení na III.sjezdu pro výzkum dítěte v r. 1927 v Praze. Na konci období, které sledujeme, je článek Ludmily Kolářkové, který vyšel v r. 1946. V tomto časovém intervalu byly provedeny další výzkumy představ, které přímo nebo nepřímo navazovaly na průkopnickou koncepci M. Rostohara, práce v nichž se však mohl projevit osobitý rukopis vyhraněných badatelů, jakým byl Ferdinand Kratina a Vilém Chmelař; zejména Kratina se ubíral vlastními cestami, i když byl stejně jako Rostohar přesvědčeným stoupencem celostní a tvarové psychologie. Jaký byl ohlas těchto prací? Jestliže se v třicátých letech nedostalo výsledkům pečlivých zkoumání tohoto badatel-

badatelského seskupení náležitě pozornosti (tím méně uznání) v Praze, souvisí to s diametrálními rozdíly mezi Rostoharem, experimentálním psychologem par excellence, a pražským profesorem Františkem Krejčím, pozitivisticky orientovaným psychologem vědomí, který měl nedůvěru jak k introspekci tak k experimentu.

Představou rozumí Rostohar „*názorné uvědomení si obsahu dřívějších vjemů*“. Optická představa není po prvním vnímání (Rostohar píše po prvním „dojmu“; česká terminologie mu působila celý život nesnáze) hotová, není dokonale vyvinutá, nevystihuje vjem, není koincidentní s původním názorem. Úspěchem bylo nepochybně přijetí obsáhlé části Rostoharovy práce k uveřejnění v předním časopise té doby, *L'Année psychologique* (XXI, 1930) „*L'évolution de la représentation visuelle partir de l'impression initiale*“. Zde se Rostohar věnuje zkoumání vzniku a změn, kterými prochází představa od okamžiku původního vjemu a sleduje rovněž rozdíly interindividuální a věkové. Z výsledků získaných při analýze následných reprodukcí složitých barevných geometrických předloh, které předkládal dětem různého věku i dospělým, stanovil Rostohar tři *představové typy*:

a) typ kumulativní, u něhož se představa vyvíjí jakoby z nahodilého prvku, kolem něhož se navrší další části podnětové struktury; b) typ vůdčího motivu, u něhož představování vychází jakoby z jádra struktury, c) typ obrysový, u něhož iniciální představa zachycuje celou strukturu v kontuře, a pak ji vyplňuje a zpřesňuje.

Po odstupu 40-60 let jsme opakovali zkoumání představ pomocí analogických metod v několika diplomových pracích a mohli jsme potvrdit existenci Rostoharových prototypů.

O málo později přispěl k této tématice docent Ferdinand Kratina dvěma publikacemi:

„*Eidetická vlohá u mládeže*“ (1930), zahrnující frekvenci výskytu *eidetické* představivosti v osmi ročnících gymnázia, a pečlivým zpracováním *aktuální geneze* představ v knize „*Studie z tvarové psychologie*“ (1932), kde uvádí výsledky, k nimž dospěl ještě během svého pobytu v lipském psychologickém ústavu. V této druhé publikaci Kratina v podstatě akceptuje Sanderovo pojetí aktuální geneze a své vlastní závěry formuluje takto: „*Aktuální geneze ukazuje, že se tvary neobjevují za všech okolností naráz jako něco hotového, že nejsou prostě "tu,,, jak mají za to berlínští, nýbrž že se v mnohých případech také ustávají postupně v určitém časovém pochodu, do něhož je možno přec na základě promyšleného pokusného uspořádání do jisté míry nahlédnout.*“ Vcelku tedy Kratina - proti primátu tvaru, který zdůrazňovala berlínská škola - vyzvedá genetický primát nerozrůzněné prvotní celosti.

Více pozornosti získaly Kratinovy údaje o frekvenci tzv. eidetické vlohy. Lze to pochopit v širším kontextu zájmu o typologické využití tohoto fenoménu, jak

se o to od dvacátých let pokoušeli v Marburku bratři Jaenschové. Za objevitele tohoto jevu se považuje vídeňský ušní lékař Viktor Urbantschitsch (Urbančič), který r. 1907 vydal knihu o „subjektivních optických názorných obrazech“, které odlišoval od „pouhých představ“. Domnívám se však, že začátek tohoto zkoumání najdeme v práci J.E. Purkyně z r. 1819 „Beiträge zur Kenntniss des Sehens in subjectiver Sicht“. Zkoumání se prováděla pomocí jednoduché metody: po expozici obrázkové předlohy obsahující přemíru detailů, takže nebylo možné podržet je v krátkodobé paměti, byly zkoumané osoby vyzvány, aby popsaly, co vnímaly. O. Kroh uvádí ve svém výběru gymnazistů v některých ročnicích třetínu „eidetiků“, Jaenschovi zjistili 47.4% u 12 letých studentů, Kratina rovněž 48%. Bereme-li v úvahu Kratinovo rozlišení tří stupňů eidetické představivosti, pak typ A zahrnující „zřetelené názorové obrazy složité předlohy se všemi nebo téměř všemi jednotlivostmi“ má vrchol ve věku 13 let, a to 22%.

Když jsme tyto překvapující údaje přezkoumávali v 60tých a 70tých letech v několika diplomních pracích s touto tematikou, zjistili jsme mnohem nižší počet vyhraněných eidetiků, ve školním věku obvykle 3-5%. V téže době oživil v USA zájem o tuto oblast, ale ani tam nemohli potvrdit vysoká procenta výskytu, jak se uváděla v publikacích evropských autorů z 20tých a 30tých let. Uspokojivé objasnění změny výskytu eidetické představivosti zatím chybí, jde nepochybně o determinaci multikondicionální.

Vrátíme-li se ke Kratinově pečlivé monografii, oceníme na ní jednak jeho schopnost chápat tento jev v souvislostech spolehlivě zachycených, jednak nezávislost na Jaenschově typologii, která byla tehdy módní vlnou: „Jaenschovy objevy nemohou vést k žádné radikální změně v dosavadní pedagogické a didaktické praxi. Ovšem nejsou bezvýznamné. Naopak jejich znalost poskytne pedagogovi řadu nových a cenných výhledů do duševní struktury mládeže.“ (loc.cit. s.156).

V návaznosti na uvedenou Rostoharovu práci zkoumala jeho asistentka, později docentka Ludmila Kolářiková (1933), „Vývoj představy z názoru u dívek školního věku“, užívajíc shodnou metodu: reprodukci statických geometrických obrazců. Potvrdila v podstatě výsledky, k nimž dospěl Rostohar, ale šla v rozpracování otázek spadajících do souvislosti mentální reprezentace mnohem dále. Rovněž tehdejší docent, později profesor Vilém Chmelař, rozpracovával v řadě svých prací Rostoharova témata. Činil tak nezdědka precizněji a obsažněji než jejich iniciátor. To platí také o zkoumání vývoje představy z optických „dojmů“ z r. 1938. Chmelař v něm rozšířil metodu zkoumání a ke statickým podnětům připojil také dynamické optické podněty, včetně kresleného filmu. Na základě srovnávacího zkoumání dětí a dospělých vyvozuje Chmelař závěr, že dospělí sice předčí žáky v představivosti, nedosáhnou však po prvním nazírání průměru 15letých žáků. Dynamické celky nebo části mají větší reprodukovatelnost než statické. Reprodukce statických částí může být tlumena i současnou snazší reprodukcí dynamických částí děje. Také Chmelař dospěl k rozlišení tří prototypů vytváření představ, v jeho případě je to „záměrné vytváření představy děje“.

První, sukcesivní typ, připojuje postupně k předchozím další části děje, druhý typ se soustřeďuje na zapomenuté části děje, třetí se soustřeďuje na zapomenuté a vadné části děje. Volním úsilím lze jen do jisté míry změnit svérázný proces tvoření představové struktury.

Při přehledu výsledků zkoumání představ, k nimž dospěli brněnští badatelé (Rostohar, Kratina, Chmelař, Konečný, Kolářiková, Pejchovský ad.) v období mezi dvěma světovými válkami, můžeme konstatovat, že tyto výzkumy lze řadit k nejlepším domácím pracím té doby. Rostoharovy práce byly navíc kladně hodnoceny také v mezinárodním časopise *Psychological Abstracts* (P. Ranschburg) a reprezentovaly brněnskou psychologii na sjezdech pro výzkum dítěte, zejména na V.sjezdu (prvním slovanském), který se konal r. 1934 za předsednictví prof. Rostohara v Brně, i na dalším sjezdu 1937 v Lublani. I když zkoumání vývoje představ nebylo zdaleka jediným tématem Psychologického ústavu, bylo to téma, které vedlo k dlouhodobému zaměření badatelského úsilí členů a spolupracovníků ústavu i studentů. V řadě těchto prací se setkáme s přístupy a závěry, které předjímají zkoumání souvislosti poznávacích procesů ve vztahovém rámci mentální reprezentace.

LITERATURA

- Chmelař, V., 1938, Vývoj představy děje z optických dojmů, *Psychologie* (Časopis pro teoretickou a užitou psychologii), 4,4, 191-266.
- Kolářiková, L., 1933, Vývoj představy z názoru u dívek školního věku. Pátý sjezd (slovanský) pro výzkum dítěte v Brně, 274-279.
- Konečný, R., 1936, Julius Zeyer v zrcadle snů, *Psychologie* (Brno), 1, 3.
- Kratina, F., 1930, Eidetická vloha u mládeže. Praha, Orbis.
- Kratina, F., 1947, *Psychologie*. Brno, Komenium.
- Rostohar, M., 1914, Experimentální zkoumání o reprodukci barevných kvalit, *Biologické listy* 3, 129-139, 214-225. *Lékařské rozhledy* 21,3, 321-331, 406-416.
- Rostohar, M., 1928, Studie z vývojové psychologie I. Brno, Spisy FF MU.
- Rostohar, M., 1937, O psychologické pojetí představy, *Psychologie*, 3,1, 1-16.
- Rostohar, M., 1950, *Psychologie jako věda o subjektivní skutečnosti*. Brno, Společnost pedagogického musea. (Zde jsou další odkazy na práce Brněnské psychologické školy.)
- Sedláková, M., 1992, Příspěvek k analýze pojmu mentální reprezentace v soudobé psychologické teorii, *Čs. psychologie*, XXXVI,4,289-308.
- Švancara, J., 1991, Historické perspektivy brněnské psychologie, *Sborník prací FF BU*, I 25, 7-22.
- Švancara, J., Vašina, L., Kostroň, L., 1991, *Kapitoly z kognitivní psychologie*. Brno, FF MU.

VORLÄUFER MENTALER REPRÄSENTATION IN DEN ARBEITEN DER PSYCHOLOGISCHEN SCHULE VON BRNO (BRÜNN)

Die mentale Repräsentation gehört zu den schwerwiegenden Theorien und Modellen der gegenwärtigen kognitiven Psychologie. Besonders in den amerikanischen Publikationen vermissen wir jedoch die Anknüpfung auf die klassischen Vorstellungsforschungen. In diesem Beitrag zum Festsymposium über Mentale Repräsentation wird die Überzeugung dargelegt, dass man in den Forschungen der Brünner Psychologischen Schule der dreiziger und vierziger Jahre fundierte Hinweise vorfinden kann, die auf moderne Auffassung der mentalen Repräsentation deuten. Die Ergebnisse der Vorstellungsforschung von M. Rostohar, F. Kratina, V. Chmelař, R. Konečný, L. Kolářková werden herangezogen und im Rahmen der mentalen Repräsentation diskutiert.

Key words: actual genesis, eidetic images, style of imagination, M. Rostohar, V. Chmelař, F. Kratina